

राष्ट्रकवि घिमिरेको 'अश्वत्थामा' गीतिनाटकमा अलङ्कार-सौन्दर्य

गुरुप्रसाद कोइराला^१

सार

राष्ट्रकवि माधव घिमिरे नेपाली साहित्य परम्परामा सुपरिचित काव्यस्रष्टा हुन् । कवि घिमिरे पौरस्त्य शास्त्रीय छन्दमा मात्र नभएर नेपाली लोकछन्दमा समेत काव्य सिर्जना गर्न उत्तिकै सिद्धहस्त छन् । कवि भावप्रधान कवितामा पनि कलापक्षप्रति सचेत देखिन्छन् । यिनका कविताको कलापक्ष पौरस्त्य साहित्यशास्त्रबाट निर्देशित रहेको पाइन्छ । काव्यका विभिन्न प्रकारमा कलम चलाउने घिमिरे विशेषतः खण्डकाव्य र गीतिनाटक क्षेत्रमा बढी क्रियाशील देखिन्छन् । सामाजिक, ऐतिहासिक र पौराणिक कथावस्तुमा आधारित यिनका गीतिनाटकमा लोकलय र वर्णमात्रिक अनुष्टुप् छन्दको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । गीतिनाटक मध्ये पौराणिक पात्रलाई वर्तमान युगसापेक्ष बनाएर प्रस्तुत गरिएको अश्वत्थामा गीतिनाटक नेपालबाट नोबल पुरस्कारका लागि छनौटमा परेको उत्कृष्ट कृति हो । अश्वत्थामाको महाभारतकालीन पौराणिक मिथकलाई यस कृतिको विषयवस्तु बनाइएको छ । अश्वत्थामा सम्बन्धी आफ्नो बाल्यकालीन सम्झना, दन्त्यकथा र लोकविश्वासलाई आधार बनाई प्रस्तुत गरिएको अश्वत्थामाको दुःखद् र अशान्त चरित्रका माध्यमबाट हिंसातर्फ उन्मुख अहिलेको विश्वलाई हिंसाको परिणाम भयानक हुने तथ्य प्रस्तुत गरी शान्तिको बाटो देखाउने प्रयास गरिएको छ । काव्यको उच्च उद्देश्य र गम्भीर भावलाई उपमादि अलङ्कारहरूले अझ बढी सम्प्रेष्य बनाएका छन् । अलङ्कारको सामान्य अर्थ सजाउने साधन हो । लोकव्यवहारमा सचेत मानिसले आफ्नो शरीर वा आफूले प्रयोग गर्ने वस्तुलाई आकर्षक र ग्राह्य बनाउन गरगहना आदिले सजाउने गर्दछन्, त्यस्तै काव्यलाई पनि रमणीय र ग्राह्य बनाउन प्रतिभावान् काव्यसर्जकहरू उपमादि अलङ्कारमा चासो राख्दछन् । पौरस्त्य काव्यपरम्परामा अलङ्कार बौद्धिकता प्रदर्शनको माध्यम बन्न थालेपछि भाव अप्रधान हुन गई काव्यबाट वास्तविक प्रयोजन सिद्ध नहुने महसुस गरेर काव्यशास्त्रीहरूले काव्यमा अलङ्कार-विधानलाई केही नियमन गरेको पाइन्छ । उनीहरूका विचारमा काव्य भावप्रधान हुन्छ, अलङ्कारहरू भावसँग मैत्री सम्बन्धले सहज रूपमा समावेश भए मात्र काव्य-सौन्दर्य बढाउन सक्छन्, अतः पृथक् प्रयत्नविना सहज रूपमा समाविष्ट अलङ्कार मात्र सत् काव्यका लागि स्वीकार्य हुन्छन् । अश्वत्थामा कृतिका गीतिनाटककार कवि घिमिरेले यही मान्यतालाई आत्मसात् गरेको पाइन्छ । यस काव्यमा सुशोभित अलङ्कारहरूले भावलाई आच्छादन गरेर कविको वाक्विलास प्रदर्शन नगरी तिनको सहज उपस्थितिले भावलाई सुबोध्य बनाउन सहयोग पुऱ्याएका छन् । युद्धले सन्तस्त विश्वलाई शान्तिको मार्ग देखाउने उद्देश्य राखी रचना गरिएको अश्वत्थामा गीतिनाटकमा रौद्र, वीर, करुण, शान्त रसको प्रयोग भएको छ । यिनै रसलाई बढी आस्वाद्य बनाउन काव्यमा अनुप्रासादि शब्दालङ्कार र उपमा, उत्प्रेक्षा, रूपक, अर्थान्तरन्यास, अतिशयोक्ति, जस्ता अर्थालङ्कारको उपस्थिति रहेको पाइन्छ । यिनै अलङ्कारहरूले सिर्जना गरेको काव्यसौन्दर्यको अनुशीलन नै यस लेखको विषयवस्तु बनेको छ ।

शब्दकुञ्जी : अश्वत्थामा गीतिनाटक, अलङ्कार सौन्दर्य, सादृश्य, उपमान, उपमेय ।

१. पृष्ठभूमि

नेपाली साहित्यपरम्पराका अथक काव्यसर्जक कविवर माधव घिमिरे (वि.सं. १९७६) 'राष्ट्रकवि' उपाधिबाट विभूषित प्रतिभा हुन् । औपचारिक नाम माधवप्रसाद घिमिरे भए पनि साहित्यमा उनी माधव

^१ सहप्राध्यापक, पिण्डेश्वर विद्यापीठ, धरान, नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय । Email: koiralaguru32@gmail.com

घिमिरेका नामले चिनिन्छन् । आफ्नो कवित्वको पहिलो स्रोत कवि शिरोमणि लेखनाथ भएको स्वीकार्ने कवि घिमिरे (शर्मा, २०६२ : ७) लेखनाथीय छन्दपरम्परालाई अघि बढाउने क्रममा लोकलयलाई समेत आत्मसात् गर्दै कविताको लयविधानमा प्रशस्त मौलिकता सिर्जना गर्न सफल भएका छन् । प्रस्तुत गीतिनाटक अश्वत्थामा पनि शास्त्रीय आलङ्कारिकता नेपाली गीतिलयात्मकताले श्रुतिमधुर बनेको छ । अझ भावात्मक गाम्भीर्य उत्तिकै प्रशंसा योग्य छ । अचेल कवि आराम आवश्यक पर्ने अवस्थामा पनि युवासर्जक जत्तिकै उत्साहले वाग्देवीको आराधनारत छन् । ज्ञानवृद्ध कवि आफ्नो जन्मको शतवार्षिकी मनाउने भाग्यमानी सर्जक बन्न पुगेका छन् । नेपाली साहित्यमा अझ बढी योगदानका लागि स्वस्थताको उपहार दिने दैवलाई धन्यवाद दिनैपर्छ किनकि वयोवृद्ध कवि घिमिरे अहिले पनि काव्यसाधनामा संलग्न छन् । नेपाली साहित्यका विभिन्न विधामा आफ्नो दक्षता प्रस्तुत गरिसकेका घिमिरे मझौला काव्यपरम्पराका मेरुदण्ड मानिन्छन् । उनका गौरी, राजेश्वरी, पापिनी आमा, राष्ट्रनिर्माता, धर्तीमाता जस्ता खण्डकाव्य, शकुन्तला, मालतीमङ्गले, विषकन्या, अश्वत्थामा, हिमालपारि र हिमालवारि, देउकी र बालकुमारी जस्ता गीतिनाटक कृतिहरूले नेपाली साहित्यको उचाइ बढाएका छन् । प्रस्तुत लेखमा माथि उल्लिखित कृतिमध्ये 'अश्वत्थामा' गीतिनाटकमा पौरस्त्यशास्त्रीय अनुप्रासादि शब्दालङ्कार र उपमादि अर्थालङ्कारहरूको अनायासिक अनुबन्धनबाट सुशोभित काव्यसौन्दर्यको चर्चा गरिन्छ ।

२. समस्याकथन, उद्देश्य र शोधविधि

अश्वत्थामा नेपाली गीतिलयमा लेखिएको गीतिनाटक भएपनि यसमा प्रशस्त पौरस्त्य सौन्दर्यतत्त्वको प्रभाव पाइन्छ । अतः यसमा पौरस्त्य शास्त्रीय अलङ्कारकारको प्रभाव कस्तो छ र अनुप्रासादि शब्दालङ्कार र उपमादि अर्थालङ्कारले के-कसरी काव्यसौन्दर्य बढाएका छन् भन्ने जिज्ञासा नै यस लेखको समस्याका रूपमा रहेको छ । यस गीतिनाटकमा पौरस्त्य साहित्य परम्परामा प्रचलित अलङ्कारतत्त्वको प्रभाव बारे समीक्षा गर्नु, नाटकका गीतहरूमा अनुप्रासादि शब्दालङ्कार र उपमादि अर्थालङ्कारको सौन्दर्यको अनुशीलन गर्नु नै यस लेखको मुख्य उद्देश्य रहेको छ । समस्याको समाधान र उद्देश्यको प्राप्तिका लागि यहाँ पुस्तकालय तथा पत्रपत्रिकामा उपलब्ध स्रोतहरूको प्रयोग गरिएकाले द्वितीयक स्रोत सामग्री उपयोग गरिएको छ । यसमा शोधविधिको रूपमा सिद्धान्तविवेचनका क्रममा विश्लेषणात्मक विधि र गीतिनाटकका गीतहरूमा अलङ्कारसौन्दर्य खोज्ने क्रममा पहिले अलङ्कारको स्वरूप राखेर त्यसका आधारमा उदाहरणको खोजी गरिएकाले निगमन विधिको उपयोग गरिएको छ ।

३. पूर्वकार्यसमीक्षा

अश्वत्थामा गीतिनाटकका विविध विषयमा केही अध्ययन/अनुसन्धान भएका छन् । यस कृतिसँग सम्बन्धित पूर्वकार्यलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिन्छ :

क. घटराज भट्टराईले गीतिनाटककार घिमिरे र अश्वत्थामाको शाश्वत चिन्तन (गरिमा : २०५४ : १०१) शीर्षकको लेखमा वैचारिक धरातलका आधारमा अश्वत्थामा कृतिको चर्चा गर्दै नाटक शाश्वत मूल्यका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण कृति रहेको उल्लेख गरेका छन् ।

ख. गार्गी शर्माले माधव घिमिरेका नाटकमा मानवतावाद (शर्मा, २०५७) शीर्षकको कृतिमा अश्वत्थामा गीतिनाटक नारीलाई ममतामयी, सहनशील, क्षमाशील चरित्रका रूपमा चिनाउँदै कृतिका परोपकारी, मानवतावादी नारी पात्रहरू वर्तमान युगका लागि प्रेरक, अनुकरणीय रहेको कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

ग. गोपीकृष्ण शर्माले **अश्वत्थामा गीतिनाटकमा मानवतावादी स्वर** (कमलमणि, (सम्पा.) २०६०) शीर्षकको लेखमा अश्वत्थामा गीतिनाटकले आणविक युद्धको सन्त्रासबाट गुञ्जिरहेको आजको विश्वलाई मानवतावादी सन्देश दिएको चर्चा गरेका छन् ।

घ. मदनमणि दीक्षितले **कविवर श्री माधव घिमिरे र नोबेल पुरस्कारका निम्ति प्रस्ताव** (कमलमणि, (सम्पा.) २०६०) शीर्षकको लेखमा विश्वमा आणविक युद्धबाट महाविनाश नआउँदै सर्वसंहारको बोध गरी युद्धको भयानक परिणाम देखाई शान्ति र मानवतावादको स्थापना गराउनु अश्वत्थामाको मूल उद्देश्य रहेको बताउँदै सर्वसाधारणलाई काव्यात्मक सौन्दर्यले मानवसंहारबाट सिर्जना हुने पीडाको पूर्वानुभूत गराई विध्वंसबाट सचेत गराउन नाटकको मूल प्राप्ति रहेको समेत विवेचन गरेका छन् ।

ङ. ब्रतराज आचार्यले **घिमिरेका गीतिनाटकमा वस्तुयोजना र शिल्पविधान** (एटम, (सम्पा.) २०६०) शीर्षकको लेखमा घिमिरेका नाटकको चर्चा गर्ने क्रममा अश्वत्थामा वर्तमान विश्वसन्दर्भको अभिव्यक्ति र मानवतावादी दृष्टिले उत्कृष्ट कृति भनी मूल्याङ्कन गरेका छन् ।

च. देवी नेपालले **अश्वत्थामा गीतिनाटकमा मिथकीय प्रयोग** (एटम, (सम्पा.) २०६०) शीर्षकको लेखमा पौराणिक मिथकलाई कथानकीय आधार बनाएर नाटककारले अश्वत्थामा जस्तो निकृष्ट चरित्रबाट त्रसित आजको युगलाई उसकै माध्यमबाट शान्ति र मानवताको सन्देश दिन चाहेको उल्लेख गरेका छन् ।

छ. भानुभक्त पोखरेलको **अश्वत्थामा गीतिनाटकको अधिविवेचना** (एटम, (सम्पा.) २०६०) शीर्षकको लेखमा नाटकका शीर्षक, विषयवस्तु, पात्रविधान, परिवेश, लयविधान, शिल्पविधान, संवाद जस्ता नाट्यतत्त्वहरूको व्यापक विश्लेषण गरिएको छ ।

ज. रमेश प्रभातले **द्वन्द्वको उत्कृष्ट नमुना : अश्वत्थामा गीतिनाटक** (कमलमणि, (सम्पा.) २०६०) शीर्षकको लेखमा यस कृतिलाई द्वन्द्वात्मक पक्षबाट मूल्याङ्कन गर्ने क्रममा गहन विषयवस्तुलाई सहज ढङ्गले प्रस्तुत गर्ने कृतिकारको क्षमताको प्रशंसा गर्दै आन्तरिक द्वन्द्वका दृष्टिले कृति सशक्त रहेको चर्चा गरेका छन् ।

झ. गङ्गाप्रसाद ढुङ्गानाले **अश्वत्थामा गीतिनाटकको विवेचना** (शोधपत्र २०६१ त्रि. वि.) शीर्षकको शोधप्रबन्धमा अश्वत्थामा नाटकका सबै पक्षको समीक्षा गर्दै विश्वशान्ति र मानवतावादको स्वर प्रकट गर्ने उच्चस्तरीय कृतिका रूपमा रहेको उल्लेख गरेका छन् ।

ञ. विन्दु शर्माले **गीतिनाट्य परम्परामा राष्ट्रकवि घिमिरे** (शर्मा, २०६२) कृतिमा घिमिरेका सातवटै गीतिनाटकको चर्चा गर्ने क्रममा अश्वत्थामा गीतिनाटकको साङ्गोपाङ्ग विवेचन गरेकी छन् । जसमा काव्यसौन्दर्यका रूपमा रहेका बिम्ब, प्रतीक, अलङ्कार आदिको पनि सामान्य चर्चा गरिएको छ ।

नेपाली गीतिनाटक विधामा मानवीय मूल्य र महत्त्वका दृष्टिले उत्कृष्ट रहेको अश्वत्थामा कृतिका विविध पक्षलाई आधार मानेर विद्वान्हरूले व्यापक चर्चा गरेको पाइन्छ । अलङ्कार सौन्दर्यका दृष्टिले चाहिँ भानुभक्त पोखरेल र विन्दु शर्माका कृतिमा केही चर्चा पाइन्छ, तर अलङ्कारतत्त्वलाई नै आधार बनाएर व्यापक अध्ययन भएको पाइँदैन । यही अभावपूर्तिको लागि प्रस्तुत लेख तयार पारिएको छ ।

४. सीमाङ्कन

अश्वत्थामा गीतिनाटक पौराणिक मिथकलाई वर्तमान विश्वसँग सामञ्जस्य गराई जनमानसमा मानवतावादी भाव जगाउनु मुख्य उद्देश्य रहेको कृति हो । यस कृतिलाई विभिन्न कोणबाट समीक्षा गर्न सकिन्छ । अतः यस लेखमा कृतिमा बाह्यसौन्दर्य पक्षलाई मात्र समेट्ने प्रयास गरिएकाले पौरस्त्य साहित्य

परम्परामा प्रचलित उपमादि अलङ्कारको सौन्दर्य अश्वत्थामा गीतिनाटकका गीतहरूमा खोजी गरी प्रस्तुत गर्नु यस लेखको सीमा रहेको छ ।

५. अश्वत्थामा गीतिनाटकको परिचय

विश्वप्रसिद्ध नोबेल पुरस्कारका लागि नेपालबाट मनोनयनमा परेको अश्वत्थामा (वि.सं. २०५३) गीतिनाटक विभिन्न विशेषताका कारण चर्चित छ (शर्मा, २०६२ : ६३) । यसको लेखन कार्य २०४७/०४८ बाट आरम्भ भई वि.सं. २०५३ सालसम्मको भण्डै सात वर्षको साधना र परिष्कारपश्चात् यसको प्रकाशन भएको पाइन्छ । लोकप्रियताकै कारण यसको विश्वभाषा अङ्ग्रेजीमा समेत अनुवाद भएको पाइन्छ (शर्मा, २०६२ : ६३) । कविले यस गीतिनाटकमा महाभारतको पौराणिक मिथकलाई वर्तमान विश्वले भोग्नु परेको युद्धको पीडासँग सामञ्जस्य गरी युद्धबाट मानवकल्याण असम्भव भएकाले युद्धमा अपराध गर्नेहरूले पनि पश्चात्ताप गर्दै शान्तिको अनुसरणका लागि आहवान गरेका छन् । वर्तमान विश्वबाटै युद्धको अन्त्यका लागि युद्ध हुनुभन्दा पहिल्यै युद्धको परिणाम भोग्ने अश्वत्थामाको अशान्त चरित्रबाट युद्धजन्य पीडाको पूर्वानुभूति गराई युद्धलाई रोकन खोज्नु एवम् सम्भावित महाविनाशबाट मानवलाई सावधान गराउनु नै प्रस्तुत नाटकको उद्देश्य देखिन्छ । कविले बाल्यकालमा गोठालो जाँदा वा गाउँघरमा किंवदन्तीका रूपमा सुनेका प्रसिद्ध महाभारत कालीन पौराणिक पात्र अश्वत्थामा अष्टचिरञ्जीवी मध्येको एक भएको र त्यो वनजङ्गलमा घुमिहिँड्ने गरेको लोक कथालाई कथानकका रूपमा अङ्गीकार गरी लोकलय र पौरस्त्य शास्त्रीय अनुष्ठान छन्दनिकट गीतिलयको संयोजनबाट दिव्य श्रुतिमधुरताका साथ उत्कृष्ट काव्यकृति नेपाली पाठक सामु प्रस्तुत गरेका छन्, जुन नेपाली गीतिनाट्यसाहित्यको धरोहर नै बन्न पुगेको छ । यस कृतिका विभिन्न पक्षगत वैशिष्ट्यहरूमध्ये आलङ्कारिक सौन्दर्यगत वैशिष्ट्यको विश्लेषण यहाँ प्रस्तुत गरिन्छ ।

६. अलङ्कार सौन्दर्य

सौन्दर्य प्रकृतिमा निहित असीम तत्त्व हो जसले मानिसलाई स्वस्थ, स्वच्छ र पवित्र रहन प्रेरित गर्दछ । काव्य पनि त्यही प्राकृतिक सौन्दर्यको पृष्ठभूमिमा संरचित हुने भएकाले काव्यमा सौन्दर्य अपरिहार्य हुन्छ । काव्यसौन्दर्यलाई विद्वानहरूले विभिन्न रूपले व्याख्या गरेका छन् । जस्तै युवती सहज शारीरिक सौन्दर्यले राम्रै देखिए पनि गरगहनाविना शीघ्रताका साथ युवाहरूको मन लोभ्याउन सकिदैन त्यस्तै काव्यशरीर पनि रसभावादिका दृष्टिले असलै भए पनि उपमादि अलङ्कारका अभावमा पाठकहरूका लागि प्रारम्भिक आकर्षक हुँदैन (भामह, सन् १९८५ : ७) । पौरस्त्य काव्यशास्त्रमा विशेषतः आभ्यन्तर र बाह्य गरी दुई किसिमले काव्यसौन्दर्यको चर्चा गरिएको पाइन्छ । रस, ध्वनि, गुण, वक्रोक्ति आदि काव्यात्मासँग सम्बन्धित तत्त्वहरू आभ्यन्तर सौन्दर्यअन्तर्गत पर्दछन् भने अलङ्कार, रीति, औचित्य आदि बाह्यसौन्दर्यअन्तर्गत पर्दछन् । उपमादि अलङ्कारद्वारा प्रत्यक्ष रूपले काव्यशरीरको सौन्दर्यचमत्कृति उत्कर्षमा पुग्ने हुँदा अलङ्कारलाई काव्यको बाह्यसौन्दर्य तत्त्व मानिएको हो ।

मानिसको शरीरलाई सिक्री, चुरा, पाउजु, मङ्गलसूत्र जस्ता गहनाले सुन्दर, आकर्षक बनाए भैं काव्यशरीरलाई अनुप्रास, उपमा, रूपक, उत्प्रेक्षा जस्ता अलङ्कारहरूले कमनीय बनाउँछन् (विश्वनाथ, सन् १९९५ : २१) । आफ्ना भावलाई प्रभावकारी ढङ्गले अर्कामा सम्प्रेषण गर्न पनि साहित्यमा अलङ्कार प्रभावकारी माध्यम बन्न सक्छन् (अधिकारी, वि.सं. २०५६ : ५१) । त्यसैले कविहरू आफ्नो कृतिलाई अलङ्कृत बनाउने प्रयास गर्दछन् तर ध्वनिवादी काव्यशास्त्रीहरू सप्रयास अलङ्कारयोजना भावप्रधान काव्यको भावात्मकता थिचिने, अस्पष्ट हुने जस्ता नकारात्मक अवस्था सिर्जना हुने सम्भावना हुँदा अस्वीकार्य ठान्दछन् । उनीहरू काव्यमा अलङ्कारको सहज उपस्थितिलाई अनुकूल मान्दछन् अर्थात् काव्यरचनामा संलग्न कवि भावुक हुनु पर्दछ । उसले भावप्रधानतालाई नै महत्त्व दिनु उपयुक्त हुन्छ । यस क्रममा भावको परिपोषक भएर

कविको अपृथक् यत्नद्वारा उपमादि अलङ्कारहरू आउँछन् भने ती काव्यका परिपोषक हुन्छन् (आनन्दवर्धन, सन् २००६ : १२९) ।

प्रस्तुत अश्वत्थामा गीतिनाटकमा जति अलङ्कारहरू पाइन्छन् ती कविको बैंग्लै प्रयासबाट नभएर गीतिलयमा युद्धजन्य पीडावर्णनका सिलसिलामा भावनात्मक अभिव्यक्तिको वशमा परी आएका देखिन्छन् । ती पौरस्त्यशास्त्रीय अलङ्कारहरूले काव्यको मुख्य प्रस्तुति कारुणिक भावलाई अझ मार्मिक र सम्प्रेष्य बनाएका छन् । यस कृतिमा अनुप्रासादि शब्दालङ्कार, उपमादि अर्थालङ्कारको अभिव्यक्तिलाई मनन गर्दा कालिदासादि पौरस्त्य काव्यकारका कृतिहरूको भल्को पाइन्छ । यसको पुष्टि प्रस्तुत लेखको मुख्य विषय पौरस्त्य शास्त्रीय अलङ्कारका लक्ष्यलक्षण समन्वय गरिएका उदाहरणबाट स्पष्ट हुन्छ । यहाँ अनुप्रास आदि शब्दालङ्कार र उपमादि अर्थालङ्कारमध्ये सूचिकटाह न्यायअनुसार शब्दालङ्कारको प्रस्तुति पहिले गरिन्छ ।

६.१ शब्दालङ्कार :

शब्दका माध्यमबाट काव्यलाई सुशोभित गर्ने शब्दालङ्कार मानिन्छन् जुन अलङ्कार कुनै शब्दविशेषले सुन्दरता प्रदान गर्ने तर त्यस शब्दको परिवर्तन सहन नसक्ने, शब्द-सजावटमा भर पर्ने हुन्छ, त्यो शब्दालङ्कारवर्गमा पर्दछ (सिग्द्याल, वि.सं. २०२८ : ८६) । यहाँ शब्दालङ्कारका उपलब्ध भेदसहित चर्चा गरिएको छ ।

६.१.१ अनुप्रास

आस् आधार पदमा अनु र प्र उपसर्ग लागेर निर्मित अनुप्रास शब्दको अर्थ 'पछाडि राम्ररी राख्नु' हुन्छ अर्थात् पहिले प्रयुक्त वर्ण वा शब्दका पछाडि उस्तै मिल्दा वर्ण वा शब्दप्रयोग गर्नु नै अनुप्रास हो (विश्वनाथ, १९८९ : ६६७) । नेपालीमा सुरुमा समान वर्णहरू दोहोरिंदा आदि अनुप्रास, बीचमा दोहोरिंदा मध्य वा अन्तरानुप्रास र अन्त्यमा दोहोरिएमा अन्त्यानुप्रास हुन्छ (शर्मा, २०६२ : ९३) । अश्वत्थामाका अधिकांश गीतहरू आदि र अन्तर अनुप्रासयुक्त छन् भने सबै गीतमा अन्त्यानुप्रासको योजना गरिएको छ । यी तीनै अनुप्रासको सौन्दर्य भल्किएको एउटा गीतांशलाई यहाँ प्रस्तुत गरिन्छ ।

चम्कन्न तेलको बत्ती मध्यादिन दिनमा जहाँ ।

चम्कन्छ दिलको बत्ती यिनै नयनमा त्यहाँ ॥ ६/६ ।

यस गीतमा पहिलो र दोस्रो पङ्क्तिको सुरु, बीच र अन्त्यमा चम्कनु, लको बत्ती, नमा, र हाँ जस्ता समान वर्ण दोहोरिंदा सिर्जना भएको आदि, अन्तर र अन्त्यानुप्रास-सौन्दर्यले गीत श्रुतिमधुर बन्न पुगेको छ । यस गीतांशले पौरस्त्य कलात्मक महाकाव्यकारका कविताको भल्को दिन्छ ।

पौरस्त्य काव्यशास्त्रमा यसका पाँच भेद गरिएका छन् (विश्वनाथ, सन् १९९५ : ६६८) । यहाँ क्रमशः अनुप्रासका भेदसँग कृतिका उदाहरणहरूको समन्वय गरिन्छ ।

६.१.१.१ छेकानुप्रास

एकभन्दा बढी व्यञ्जनको स्वरूप र क्रमसहित एकपटक साम्य भएमा अर्थात् एकभन्दा बढी व्यञ्जन एकपटक स्वरूप र क्रमसहित दोहोरिएमा छेकानुप्रास हुन्छ (विश्वनाथ, सन् १९९५ : ६६७) । यहाँ धेरै वर्णहरू एकपटक मात्र दोहोरिन्छन् । संस्कृतमा छेक को अर्थ चतुर हुन्छ । चतुर कविले प्रयोग गर्ने भएकाले यसको नाम छेकानुप्रास रहन गएको बुझिन्छ । (सापकोटा, वि.सं. २०५२ : ७४) ; जस्तै :

शरीर हर्हरी बल्दो तृषार्त प्रेत भैं बनी

गुहार जसको माग्छु भयले भाग्छु त्यो पनि । अङ्क ०१ गी ०१ ।

यहाँ गछ गछ व्यञ्जन समूहको स्वरूप र क्रम दुबैले एकपटक आवृत्ति वा समानता भएकाले पद्य श्रवणीय बनेको छ । त्यसैले यहाँ छेकानुप्रास शब्दालङ्कारको सौन्दर्य विलसित छ । अथवा-

६.१.१.२ वृत्त्यनुप्रास

व्यञ्जनहरूको विभिन्न तरिकाले आवृत्ति हुँदा वृत्त्यनुप्रास हुन्छ । अनेक व्यञ्जनको स्वरूप मात्र आवृत्ति, अनेक व्यञ्जनको स्वरूप र क्रम दुबै किसिमको आवृत्ति, एक व्यञ्जनको एकपटक आवृत्ति र एक व्यञ्जनको अनेकपटक आवृत्ति हुँदा वृत्त्यनुप्रास हुन्छ (विश्वनाथ, सन् १९९५ : ६६८) ; जस्तै :

आफ्नै शरीर भङ्कारी भूयाम्करी गीत गाउँछ ।

सुन्दा सुन्दै स्वयंलाई स्वयंभिन्न निदाउँछ ॥ १/२ ।

यहाँ र वर्ण एकै स्वरूपमा अनेकपटक आवृत्ति भएकाले श्रुतिसौन्दर्य उत्पन्न भई वृत्त्यनुप्रास अलङ्कार देखिएको छ । अथवा :

शान्त शीतल एकान्त हिमवन्त हिमाल हे ।

पिताले पुत्रलाई भैं काखमाथि उचाल हे ॥ १/१ ।

यहाँ न्त वर्णसमूहको अनेक बार, श को एक बार ह को अनेक बार आवृत्ति हुँदा पठन र श्रवणमा मधुरता रहेकाले यो पद्यांश वृत्त्यनुप्रासको उत्कृष्ट उदाहरण बनेको छ ।

६.१.१.३ श्रुत्यनुप्रास

तुल्यस्थानी वर्णहरूको आवृत्ति भएमा श्रुत्यनुप्रास अलङ्कार हुन्छ (विश्वनाथ, १९९५ : ६६९) ।

गर्भको शिशु चल्दै छ किन हो तसिरैछ भैं ।

स्वर्गको दूत धर्तीमा नटेक्दै फकिरैछ भैं । ३/२ ।

यहाँ दन्त्यस्थानी वर्णहरू त् द् ध न् को आवृत्ति भएर श्रुतिमधुरता सिर्जना भएकाले श्रुत्यनुप्रास अलङ्कार रहेको छ ।

६.१.१.४ अन्त्यानुप्रास

आदिस्वरका साथ हरेक पद्यमा पङ्क्ति र पाउका पुछ्यरमा नियमित रूपले वर्णहरूको आवृत्ति भएमा अन्त्यानुप्रास अलङ्कार हुन्छ (विश्वनाथ, पूर्ववत् : ६७०) । नेपालीमा यसलाई तुकबन्दी भन्ने चलन पनि रहेको छ (सुवेदी, वि.सं. २०५५ : ११६) ।

म युद्ध-अपराधी हूँ आफैले कसरी कहूँ

कल्यै नसकिने पीडा सहूँ हे कसरी सहूँ । १/१ ।

यहाँ चरणका अन्त्यमा आदिस्वरसहित हूँ वर्ण दोहोरिएको छ । अन्त्य वर्णको आवृत्तिले श्रुतिमधुरता बढाएको छ । अतः यो अन्त्यानुप्रासको उदाहरण बनेको छ ।

६.१.१.५ लाटानुप्रास

एउटै अर्थ तर तात्पर्यमा भेद भएका पदसमूहको आवृत्ति भएमा लाटानुप्रास हुन्छ। (विश्वनाथ, १९९५ : ६७१) पद वा पदसमूह दोहोरिने भएकाले यसलाई पदानुप्रास भन्न पनि सकिन्छ (सापकोटा, २०५२ : ७६) ; जस्तै :

सर्वाङ्ग पोल्छ पीडाले यी वाण म भिकूँ भने ।

सर्वाङ्ग पोल्छ पीडाले यी वाण न भिकूँ भने । ३/१ ।

यस गीतिपद्यको पहिलो अंशमा वाण भिकने करण अर्थाभिप्राय छ तर दोस्रो अंशमा वाण नभिकने अकरण अर्थ प्रयोज्य छ। त्यसकारण दुवै अंशमा एकै किसिमका पद-पदावलीको प्रयोग तात्पर्य भेदले गरिएकोले यहाँ लाटानुप्रास अलङ्कारको श्रुतिसौन्दर्य विलसित छ।

६.२ अर्थालङ्कार

अर्थमा चमत्कार रहने अलङ्कारलाई अर्थालङ्कार भनिन्छ, अर्थात् जहाँ अर्थको आश्रयमा सौन्दर्य प्रकट हुन्छ त्यहाँ अर्थालङ्कार हुन्छ (थापा, वि.सं. २०५० : २६३)। जुन सौन्दर्यजनक अलङ्कारमा कुनै शब्द परिवर्तन गर्दा पनि अलङ्कारको सत्ता रहिरहन्छ भने त्यस्तो स्थानमा अर्थालङ्कार हुन्छ (उपाध्याय, वि.सं. २०६७ : २०१)। यस्ता अलङ्काररू शब्दालङ्कारभन्दा बढी सौन्दर्यप्रदायक मानिन्छन्। यस कृतिमा अर्थालङ्कारहरूको उपस्थिति यति पाइन्छ जति पौरस्त्यकविका कृतिमा उपलब्ध हुन्छन्। ती सबैको विस्तृत अध्ययन यहाँ सम्भव नभए पनि केही प्रमुख अर्थालङ्कारका उदाहरणहरूलाई क्रमशः लक्षणसँग समन्वय गर्ने प्रयत्न गरिन्छ।

६.२.१ उपमा

उपमेय (प्रस्तुत) पदार्थको सौन्दर्य प्रतिपादनका लागि गुणविशिष्ट उपमान (अप्रस्तुत) पदार्थसँग तुलना गर्दा उपमा अलङ्कार हुन्छ, अथवा उपमेयको सौन्दर्य बढाउन धेरै गुण भएको उपमानसँग दाँजु नै उपमा हो। यस अलङ्कारका उपमेय, उपमान, समानधर्म र वाचक पद गरी चार तत्त्व हुन्छन्। सबै उपस्थित हुँदा पूर्णोपमा र एक, दुई वा तीनको अभावमा लुप्तोपमा हुन्छ (विश्वनाथ, पूर्ववत् : ६९२)। सर्वाधिक सौन्दर्य प्रतिपादक भएकाले उपमा अलङ्कारलाई कतिपय काव्यशास्त्रीहरू अलङ्कारको आत्मा मान्दछन्। प्रस्तुत कृतिमा पनि उपमाकै सर्वाधिक उपस्थिति पाइन्छ।

(क) लुप्तोपमा

पठाई रणमा छोरा घामजस्तै विहानका ।

पठाई रणमा छोरी शैलगङ्गा समानका ॥ १/४ ।

प्रस्तुत पद्य युद्धमा छोराछोरी पठाई चिन्तित रहेका वृद्धपिताको अभिव्यक्ति हो। यहाँ छोराछोरी उपमेय, घाम/शैलगङ्गा उपमान, जस्तै/समान वाचक पदको मात्र उल्लेख गरिएको छ। पहिलो पङ्क्तिमा उज्ज्वल र दोस्रो पङ्क्तिमा पवित्र जस्ता सामान्य धर्मको लोप भएकाले यहाँ धर्मलुप्तोपमाको सौन्दर्य अभिव्यक्त छ। यस सादृश्यवाट युद्धमा सहभागी वीरहरूको स्वार्थाभाव, देशप्रेम, परोपकार जस्ता विशेषतामा वृद्धि भएको छ।

(ख) पूर्णोपमा

बने संवेदना शून्य वाणले विद्ध मानिस ।

पन्छीभैँ बाजले गाँजी लागेर नडको विष । ३/४ ।

यस गीतमा युद्धले पीडित मानिसको अवस्थाचित्रण वर्णनीय विषय छ । यहाँ वाण लागेका मानिस उपमेय, बाजले नङ्गा प्रहार गरेको पन्छी उपमान, संवेदनाशून्य हुनु सामान्य धर्म र भैँ वाचक पद गरी उपमाका सबै अङ्गको उस्थिति भएकाले पूर्णोपमा अलङ्कार सुशोभित छ । यहाँ बाजको सादृश्यले युद्धको भयानकता बढाएको छ । अथवा-

मारैँ दुश्मनका छोरा जो थिए मस्त नीँद मै ।

व्याधाले नीडका पन्छी मारेभैँ न्यानु नीडमै ॥ ७/३ ।

यस गीति कवितांशमा दुश्मनका छोरा उपमेय, नीडका पन्छी उपमान, मारु साधारण धर्म र भैँ वाचक पद रहेकाले क्रूरताको अतिशयता अभिव्यक्त गर्दै पूर्णोपमा अलङ्कार सुशोभित छ ।

६.२.२ रूपक

उपमेयमा उपमानको निषेधरहित आरोप गरिए रूपक अलङ्कार हुन्छ, अथवा समान धर्मको अतिशय ताद्रूप्यका कारण उपमेयमा उपमानको अभेद आरोप गरिए रूपक अलङ्कार हुन्छ । (जयदेव, १९९९ : ८६)

वनफूल बनी हाँस्ने म ह्वैन वनदेवता ।

बालहत्या गरी हिड्ने ब्रह्मराक्षस हूँ म त । ३/६ ।

यस गीतांशमा अधिक क्रूरत्व रूप अतिसादृश्य प्रकट गर्नका लागि म मा ब्रह्मराक्षसको अभेद आरोप गरिएको छ । अतः शास्त्रीयस्वरूप अनुसार यहाँ रूपक अलङ्कारको सौन्दर्य चमत्कृत छ । अथवा-

गर्भमा शत्रुनारीको त्यो राँको भोस्न निस्किएँ ।

मान्छे भएर मान्छेकै भविष्य मास्न निस्किएँ ॥७/३ ॥

यहाँ मान्छेमा भविष्यको आरोप गरिएकाले रूपक अलङ्कार रहेको छ ।

६.२.३ उत्प्रेक्षा

यथार्थ वा प्रस्तुत विषयमा अत्यधिक साम्यताका कारण अयथार्थ वा अप्रस्तुत पदार्थको सम्भावना गर्दा उत्प्रेक्षा अलङ्कार हुन्छ (जयदेव, १९९९ : ९६) । यहाँ उपमेयमा उपमानको सम्भावित आरोप हुन्छ ; जस्तै :

रूखमा हेर भद्राइ फूल फोर्दै छ सुस्तरी ।

फूलभित्रै सुनी क्यार चल्लाको चारु चिर्चिरी । ३/६ ।

यहाँ अतिस्नेहसाथ चल्ला कोरल्लै गरेकी भद्राइ चरीमा फूलभित्र चल्लाको चिर्चिरी सुनेर फूल फोरेकी हो कि भनी सम्भावना गरिएको छ । त्यसैले यस गीतमा उत्प्रेक्षा अलङ्कारको सौन्दर्य कमनीय छ । अथवा-

हेर पागलका आँखा टोलाए शून्य शून्य रे

मृत्युले चोर औँलाले लाएको हो कि चिन्ह रे । ६/६ ।

यस गीतांशमा टोलाएका पागलका आँखामा मृत्युले चोर औँलाले लगाएको टीकाको सम्भावित आरोप गरिएको काले मृत्यु अधिको अत्यन्त भयप्रद अवस्थालाई व्यञ्जित गर्दै उत्प्रेक्षा अलङ्कारको चमत्कार अभिव्यक्त छ ।

६.२.४ दृष्टान्त

परस्पर निरपेक्ष उपमेय वाक्य र उपमान वाक्य साथै तिनका धर्मको विम्बप्रतिविम्बभाव सम्बन्ध भएमा दृष्टान्त अलङ्कार हुन्छ (जयदेव, पूर्ववत् : १२१) । यसका साधर्म्य र वैधर्म्य दृष्टान्त गरी दुई भेद छन्; जस्तै :

साधर्म्य— युद्धपागल भै आफैं समालूँ कसरी अहो ।

आगोलाई भई आगो अँगालूँ कसरी अहो । २/५ ।

प्रस्तुत गीत लोभारेको आग्रहमा आफ्नो असमर्थता प्रकट गर्दै अश्वत्थामा द्वारा अभिव्यक्त गरिएको हो । युद्धपागल भएर अर्कालाई समाल्नु खोज्नु उपमेय वाक्य र आगोलाई आगै बनी ओकल्नु खोज्नु उपमान वाक्य छन् । दुवै वाक्यका उपमेय, उपमान र समान धर्मको विम्बप्रतिविम्बभाव सम्बन्ध रहेको छ । यसबाट उपमेय वाक्यको असामर्थ्य प्रकट भएको छ । आत्मसात गर्नु रूप सामान्य धर्मको समानता रहेकाले साधर्म्य दृष्टान्तको उदाहरण बन्न पुगेको छ । अथवा-

अदृश्य वाण को हान्छ आमाको कोखमा पनि ।

रुखले के विरायो र हान्छ रे रुखमा पनि ॥ २/३ ।

यहाँ अश्वत्थामाले आमाको कोखमा प्रहार गर्नु उपमेय वाक्य र रुखमा प्रहार गर्नु उपमान वाक्य रहेका छन् । दुवै वाक्यमा निर्दोषमाथि प्रहार गर्नु रूप सामान्य धर्मको विम्बप्रतिविम्बभाव सम्बन्ध रहेकाले साधर्म्य दृष्टान्त अलङ्कारको सौन्दर्य अभिव्यक्त छ ।

वैधर्म्य – खोस्छ मानिसको दूध मान्छे नै बनी निर्दयी ।

खाइरैछ त्यही दूध कुकुरी करुणामयी । ५/३ ।

यस गीतमा करुणामयी कुकुरीले दूध खाउनु उपमेय वाक्य र मान्छे निर्दयी बनी मान्छेकै दूध खोस्नु उपमान वाक्य छन् । उपमेय वाक्य विधिपरक छ भने उपमान वाक्य निषेधपरक छ । दुवै वाक्यका विपरीत धर्ममा विम्बप्रतिविम्ब भाव रहेको छ । अतः यो गीत वैधर्म्य दृष्टान्तको उत्कृष्ट उदाहरण बनेको छ ।

६.२.५ सन्देह

प्रकृत वस्तुमा समान गुण सम्बन्धले अप्रकृत वस्तुको कविप्रतिभाकृत संशयलाई सन्देह अलङ्कार भनी चिनिन्छ (विश्वनाथ, १९९५ : ७२८) । सादृश्यका कारण एउटै वस्तुमा धेरै वस्तुहरूको शङ्का भए सन्देह अलङ्कार हुन्छ ; जस्तै :

पहेँलो घाममा आज एक्कासि कुन देखियो ।

योगी हो सुनभाँक्री हो यति हो यक्ष हो कि त्यो । १/६ ।

गीतिनाटकको पात्र वृद्धपिताद्वारा अभिव्यक्त प्रस्तुत गीतांशमा कुनै व्यक्ति (अश्वत्थामा) मा योगी, सुनभाँक्री, यति र यक्षको शङ्का गरिएको छ। यस संशयबाट उपमेय व्यक्तिको वैशिष्ट्य बढाउँदै यहाँ सन्देह अलङ्कार सुशोभित भएको छ। अथवा-

कि त मूर्दाहरू जागे हराए पनि चेत यो

यो हो पागलको बस्ती या हो भूत र प्रेतको । ६/१ ।

यस गीतांशमा युद्धले अस्तव्यस्त बस्तीमा पागलको, भूतको वा प्रेतको भनी सन्देह गरिएकाले युद्धग्रस्त मानव बस्तीको अत्यन्तै दुरावस्थालाई अभिव्यक्त गर्दै सन्देह अलङ्कार सुशोभित छ।

६.२.६ अर्थान्तरन्यास

सामान्य र विशेष अर्थ भएका दुई वाक्य एक-आपसमा समर्थ-समर्थक भाव सम्बन्ध राख्ने भएमा अर्थान्तरन्यास अलङ्कार हुन्छ (जयदेव, १९९९ : १३३) अथवा एउटा वाक्यार्थलाई विश्वासयोग्य बनाउन समर्थनका लागि अर्को वाक्य समर्थक भएर आएमा अर्थान्तरन्यास हुन्छ; जस्तै :

वस्तछौ वीर पुर्खा हे यै देवदारुको मनि ।

माया मर्दैन धर्तीको काया मरिगए पनि । २/२ ।

ग्रामवासीद्वारा वीरपूजाको क्रममा व्यक्त प्रस्तुत गीतको पहिलो अंशमा वीर पुर्खा मरेर गए पनि देवदारुकै मुनि बस्ने गरेको कथन छ। यस विशेष कथनलाई शरीर मरेर गएपनि माया मर्दैन भन्ने सामान्य कथनबाट समर्थन गरी भनाइमा विश्वासयोग्यता प्रमाणित गरिएको छ। अतः शास्त्रीय स्वरूप अनुसार यो गीतमा अर्थान्तरन्यास अलङ्कार विलसित छ। अथवा-

पुरिन्छ तनको घाउ मनको पुरिँदैन है ।

एकाकीपनको पीर कहिल्यै हरिँदैन है ॥ ४/५ ।

यस गीतांशको पहिलो अर्ध पङ्क्तिमा तनको बाहिरी घाउ निको हुन सक्छ मनको निको हुन सक्दैन भन्ने विशेष कथनलाई एकाकीपनको पीर कहिल्यै हरिँदैन भन्ने सामान्य कथनले समर्थन गरेकाले यहाँ अर्थान्तरन्यास अलङ्कार रहेको छ।

६.२.७ परिणाम

उपमेयमा उपमानको अभेद आरोपपछि सो आरोप प्रकृत कार्यका लागि उपयोगी बनेमा परिणाम अलङ्कार हुन्छ (जयदेव, १९९९ : ९०) अथवा उपमेयमा गरिएको आरोप पछि वर्णन गरिएको कामका लागि उपयोगी हुँदा परिणाम हुन्छ; जस्तै :

ज्यूँदो ज्वालामुखी हुँ म जाज्वल्यमान जीवन ।

संसारै भष्म पार्ने छु बरु आफै फुटेर हो । ५/६ ।

यहाँ म उपमेयमा ज्वालामुखीको आरोप गरिएको छ, जुन संसार भष्म गर्ने कार्यका लागि उपयोगी भएको छ। त्यसैले यो पद्य परिणाम अलङ्कारको दिव्य उदाहरण बनेको छ।

६.२.८ भ्रान्तिमान्

अत्यधिक सादृश्यका कारण प्रकृत वस्तुमा अप्रकृतको मिथ्या ज्ञान वा भ्रम भएमा भ्रान्तिमान् अलङ्कार हुन्छ (विश्वनाथ, १९९५ : ७३०) ; जस्तै :

सङ्केतस्थानमा भेट्न अझै युवती आउँछे ।

सर्पको काँचुलीलाई माला भनेर लाउँछे । ६/२ ।

यहाँ अतिशय सादृश्यका कारण प्रकृत पदार्थ सर्पको काँचुलीमा अप्रकृत पदार्थ मालाको निश्चय ज्ञान छ । मालाको भ्रमले उपमेयको गुणवृद्धि भएको छ । अतः यस गीतिपद्यमा भ्रान्तिमान् अलङ्कार परिलसित छ । अथवा-

मुट्टी खोले हत्केला हेरेर बारबार रे ।

हाँस्तछन् दशनङ्ग्रामै देखेर हतियार रे ॥ ६/५ ।

यस गीतांशमा हातका दश नङ्ग्रामै हतियारको भ्रमात्मक ज्ञानको वर्णन गरिएकाले अत्यन्त भयानकताको अभिव्यक्त गर्दै भ्रान्तिमान् अलङ्कार शोभायमान छ ।

६.२.९ अपह्नुति

यथार्थका रूपमा रहेको उपमेयलाई निषेध गरी अयथार्थ पदार्थ अर्थात् उपमानको स्थापना गर्दा अपह्नुति अलङ्कार हुन्छ (जयदेव, १९९९ : ९२); जस्तै :

शत्रुको शिर काटेर भालाको फालमा उनी ।

घुमिरै'छन् रिगाएर चारु चामर हो भनी । ५/४ ।

यस गीतिपद्यमा प्रस्तुत यथार्थ पदार्थ भालामा उनीएको शिर रूप उपमेयको निषेध गरी अयथार्थ पदार्थ चामरको स्थापना गरिएको छ । यस्तो स्थितिमा यहाँ अपह्नुति अलङ्कारको सौन्दर्य विलसित भएको छ ।

६.२.१० विषादना

काम गर्ने कर्ताको इच्छाविरुद्ध फलप्राप्ति भएमा विषादना अलङ्कार हुन्छ (जयदेव, पूर्ववत् : ११५) । अथवा आफूले चाहेभन्दा विपरीत परिणाम प्राप्त हुँदा विषादना हुन्छ । जस्तै :

म वीर बन्न चाहन्थे देखाइ युद्ध कौशल ।

किन्तु आवेशमा आई बनें भन् युद्धपागल । २/४ ।

यस गीतमा म (अश्वत्थामा) को चाहना रणभूमिमा युद्धकौशल देखाएर वीर बन्न रहेको छ, तर आवेशमा नियमविरुद्ध युद्ध गरेर इच्छाविपरीत युद्धपागल (मानसिक पीडा) को प्राप्ति भएको देखाइएकाले यहाँ विषादना अलङ्कारले ठाउँ पाएको स्पष्ट हुन्छ । अथवा-

मैले जो वाण बसाएँ सर्वनाश गरुं भनी ।

ती सारा उम्रिए भैं छन् शरीरैभरि रौं बनी ॥ ३/१ ।

यस गीतांशमा संसारको सर्वनाश गर्ने उद्देश्यले प्रहार गरेको बाणले उद्देश्य अनुरूप कार्य नगरेको मात्र होइन त्यसको विपरीत परिणाम शरीरभरि रौं उम्रिएको वर्णन गरिएको इच्छाविरुद्ध फलप्राप्ति भएको छ त्यसैले विषादना अलङ्कार बन्न गएको छ ।

६.२.११ विरोधाभास

कुनै वस्तुका बीच वास्तविक विरोध नभए पनि पढ्दा वा सुन्दा तात्कालिक अवस्थामा विरोध जस्तो देखिने विरोधाभास अलङ्कार हुन्छ (जयदेव, १९९९: १४०); जस्तै :

नहारी युद्ध हारेको यद्वा अमरसिंह नै ।

चिरविश्रान्तिका निम्ति आयो गोसाइँ कुण्डमै । १/६ ।

यहाँ नहारी युद्ध हार्नु एक-आपसमा विरुद्ध क्रिया हुन् । यस गीतमा अमरसिंहले युद्ध हारे पनि नहारेको वर्णन छ । नेपाली वीर अमरसिंहले अङ्ग्रेजसँग युद्ध हुनुभन्दा अघि पूर्ण तयारीविना युद्धमा जानु नहुने तर्क राखेका थिए तर अन्य भारदार र राजाको युद्ध गर्नुपर्ने मत रहेकाले बाध्यतावश सेनापति भई रणभूमिमा उत्रेका थिए जुन युद्धमा नेपालले पराजय भोग्नु परेको थियो । आफ्नो रणनीतिअनुसार युद्ध नभएकाले आफू नहारेको तर देशले चाहिँ पराजय भोग्नु परेको ऐतिहासिक कुरालाई प्रस्तुत गरिएको छ । यस प्रकारले ऐतिहासिक तथ्यबोधपछि आपातत विरोधको परिहार हुन्छ । तसर्थ यो उदाहरण विरोधाभास अलङ्कारको हो भन्न सकिन्छ । अथवा-

आज मानिस सन्त्रस्त क्यै भयो कि त भागदछ ।

त्यो त्यै भए पनि भागछ नभए पनि भागदछ ॥ ६/४ ।

यस गीतांशमा आजको मानिस क्यै भए पनि भागछ, नभए पनि भागछ भन्ने आशय सुन्ने बित्तिकै विरोधको आभास हुन्छ तर युद्धले सन्त्रस्त भएकाले भन्ने भाव बुझेपछि त्यसको परिहार भएको अर्थ बोध हुँदा विरोधाभास अलङ्कार रहेको छ ।

६.२.१२ पर्यायोक्ति

कुनै अभीष्ट कुरालाई घुमाउरो पाराले वर्णन गर्दा पर्यायोक्ति हुन्छ (जयदेव, १९९९ : १३५) । विशेष सौन्दर्याभिव्यक्तिका लागि कुनै कुरालाई प्रकारान्तरले वर्णन गर्दा पर्यायोक्ति अलङ्कार हुन्छ । जस्तै :

चुँडियो एक झड्कामै दिलको स्वर्णशृङ्खला ।

नष्ट भो परमोत्कृष्ट परमेश्वरको कला । ६/४ ।

युद्धबाट मानव जातिको विनाश भएको दुःखद कुरालाई घुमाउरो पाराले परमेश्वरको उत्कृष्ट कला (मानव) नाश भयो भनी वर्णन गरिएको यो पर्यायोक्ति अलङ्कारको उदाहरण बन्न पुगेको छ । अथवा-

निभ्यो भव्य अभिव्यक्ति आत्माको दिव्य दीप्ति त्यो ।

सहस्र ज्योतिको माझ विराजमान ज्योति त्यो ॥ ६/६ ।

पृथ्वीका सम्पूर्ण प्राणीहरू मध्ये उत्कृष्ट प्राणीका रूपमा रहेको विधाताको उत्कृष्ट सिर्जना मानवको अवसान भयो भन्ने आशयलाई सहस्र ज्योतिका माझ रहेको विराजमान ज्योति, परमेश्वरको भव्य अभिव्यक्ति निभ्यो भनी प्रकारान्तर वर्णन गरिएको यहाँ पर्यायोक्ति अलङ्कार छ ।

६.२.१३ तद्गुण

आफ्नो गुण त्याग गरी अर्काको गुणग्रहण गरेको वर्णन गरेमा तद्गुण अलङ्कार हुन्छ (जयदेव, १९९९ : १६६) । क्षणिक सङ्गतमै अर्काको गुण ग्रहण गरेको वर्णनमा तद्गुण अलङ्कार हुन्छ ; जस्तै :

गल्लीमा डुल्दछन् स्याल धुरीमा गिद्ध बस्दछ ।

बन्छ जो पनि बौलाहा वस्तीमा जब पस्तछ । ६/३ ।

यहाँ जो सर्वनामबाट अभिव्यक्त व्यक्ति अस्तव्यस्त बस्तीमा पस्दा त्यहाँको वातावरणले पस्ने व्यक्ति आफ्नो सरल गुण छाडेर बस्तीको गुण (अस्तव्यस्तता) लाई ग्रहण गरी बौलाहा बनेको वर्णन छ । यस उदाहरणमा तद्गुण अलङ्कारको लक्षण घट्न सक्छ । अथवा-

सुरक्षित कुनै छैन छैन विश्वस्त क्वै पनि ।

छुन्छ मानिसलाई जो हुन्छ पागल त्यै पनि ॥ ६/४ ।

युद्धले सन्त्रस्त पागल जस्ता मानिसलाई जसले छुन्छ त्यही पागल बन्छ भन्ने भाव रहेको प्रस्तुत गीतांशमा आफ्नो गुण त्याग गरी अर्काको गुण ग्रहण गरेको वर्णन भएकाले तद्गुण अलङ्कार रहेको छ ।

६.२.१४ तुल्ययोगिता

कुनै वस्तु वर्णन गर्दा अनेक प्रस्तुत पदार्थ वा अनेक अप्रस्तुत पदार्थको एक धर्माभिसम्बन्ध भए तुल्ययोगिता अलङ्कार हुन्छ । (जयदेव, १९९९ : ११६) ; जस्तै :

मैले धरती माताको छाती रगतले मुछें ।

दिदी, बैनी र नारीको सिन्दुर शिरको पुछें । ४/४ ।

यस गीतमा प्रासङ्गिक रूपमा आएका दिदी, बहिनी र नारी जस्ता अनेक पदार्थको एउटै धर्म सिन्दुर पुछेको वर्णन गरिएको छ । विभिन्न प्रस्तुत पदार्थको एउटै सामान्य धर्म वर्णन गरिएकाले यहाँ तुल्ययोगिता अलङ्कार सुशोभित छ ।

६.२.१५ अतिशयोक्ति

लोकप्रसिद्ध कथनलाई अतिक्रमण गरेर कुनै वर्णन गरिएमा अथवा उपमानले उपमेयलाई निगरण (निलु) गरेमा अतिशयोक्ति हुन्छ (विश्वनाथ, १९९९ : ७५३) ; जस्तै :

विष प्युथें यतिन्जेल अब अमृत प्युँदछु ।

मृत्यु ज्युँथें यतिन्जेल अब जीवन ज्युँदछु ॥ १/२

हिमालयमा पुगेर आनन्द अनुभव गरेका अश्वत्थामाको प्रस्तुत कथनमा दुःख/पीडामा विषको र आनन्दमा अमृतको आरोप गरिएको छ । उपमानका रूपमा आएका विष र अमृतले तिनका उपमेय पीडा र आनन्दलाई निगरण गरेका छन् । त्यसैले यो अतिशयोक्तिको उदाहरण बन्न योग्य देखिन्छ । अथवा-

तिम्रो मुहार हे बाबु कहिले हेर्न पाउँला ।

आस्था भविष्यमा राखी कहिले मर्न पाउँला ॥ १/६ ।

यस गीतांशमा उपमेय छोरौलाई उपमान भविष्यले निगरण गरेकाले अतिशयोक्ति अलङ्कार देखिन्छ ।

६.२.१६ परिसङ्ख्या

कुनै पदार्थलाई एक ठाउँमा निषेध गरी अन्यत्र स्थापित गर्दा परिसङ्ख्या हुन्छ । (जयदेव, १९९९: १५९) ; जस्तै :

वन फूल बनी हाँस्ने म त्वेन वनदेवता ।

बालहत्या गरी हिड्ने ब्रह्मराक्षस हूँ म त ।

यहाँ वक्ताद्वारा वनदेवतालाई निषेध गरी ब्रह्मराक्षसको स्थापना गरिएको छ । परिसङ्ख्याको लक्षणसँग घटन सक्ने हुँदा यस गीतामा परिसङ्ख्या अलङ्कार-सौन्दर्य भल्किएको छ । अथवा-

पुतलीहरूले घेरी निभ्ने बत्ती म होइन ।

ज्यूँदो ज्वालामुखी हूँ म जाज्वल्यमान जीवन ॥ ५/६ ।

म पुतलीहरूले निम्ने सामान्य बत्ती होइन भनी निषेध गरी ज्यूँदो ज्वालामुखी हूँ भनी अन्यत्र स्थापना गरिएको यहाँ परिसङ्ख्या अलङ्कारको चमत्कृति रहेको छ ।

६.२.१७ व्यतिरेक

उपमानभन्दा उपमेयको गुणाधिक्य वर्णन गरिएमा व्यतिरेक अलङ्कार हुन्छ (जयदेव, १९९९ : १२४) । जहाँ सादृश्यका लागि ल्याइएको वस्तु अर्थात् उपमानभन्दा वर्ण्य अर्थात् उपमेय नै गुणादिका कारण उत्कृष्ट देखिन्छ, त्यहाँ व्यतिरेक हुन्छ ; जस्तै :

नीला पर्वतका छाया सुनौला हिमका चुली

देवदूत पनि हेर्ने स्वर्गको सुषमा भुली । १/२ ।

यहाँ 'देवदूतहरू स्वर्गको दिव्य सौन्दर्यलाई पनि भुलेर हिमालयको सौन्दर्य हेर्ने' भन्ने वर्णनबाट स्वर्गको भन्दा हिमालयको सौन्दर्य उत्कृष्ट रहेको प्रतीत हुन्छ । उपमान स्वर्गको भन्दा हिमालयको सौन्दर्य उत्कृष्ट देखिएको हुँदा यहाँ व्यतिरेक अलङ्कार सुशोभित छ ।

६.२.१८ असङ्गति

कार्य र कारण भिन्न भिन्न ठाउँमा वर्णन गर्दा असङ्गति अलङ्कार हुन्छ (जयदेव, १९९९ : १४४) । सामान्यतया लोकमा कारणबाट कार्य सम्पन्न हुँदा स्थानगत विभेद रहँदैन तर वर्ण्य विषयको विशेष सौन्दर्य प्रकाशनका लागि कार्य र कारण बेग्ला बेग्लै ठाउँमा वर्णन गरिँदा असङ्गति हुन्छ ; जस्तै-

तिम्ना नजरका ज्वाला विजुलीसरि जो छुटे ।

हानेर ज्युभरि सिका शिरका रौँ पनि उठे । २/५ ।

यहाँ कारणभूत सिका जिउमा हानिएको छ तर त्यसको कार्यभूत रौँ ठाडा पर्नु भिन्न स्थान शिरमा देखाइएको छ । तसर्थ कार्य र कारण भिन्न-भिन्न स्थानमा वर्णन गरिएको अलङ्कारको उदाहरण प्रस्तुत पद्य बनेको छ । अथवा-

माच्यौ बालककी आमा आग्नेय अस्त्रले चिरी ।

हेर धर्ती यहाँ नेर फाटेकी छन् चिरा परी ॥ ५/३ ।

आग्नेय अस्त्रले बालककी आमालाई मार्दा धर्तीमा चिरा परेको वर्णन गरिएकाले आग्नेय अस्त्र रूप कारणको कार्य अन्यत्र देखाइएकाले यहाँ असङ्गति अलङ्कार छ ।

६.२.१९ परिकर

विशेष अभिप्रायले विशेषणको कथन गरिएमा परिकर हुन्छ (विश्वनाथ, १९९५: १०/५७) । वर्णन गरिएको पदार्थको उपकारक विशेषणको प्रयोग हुँदा परिकर अलङ्कार हुन्छ ; जस्तै :

आठै चिरञ्जीवी बीच अश्वत्थामा शिरोमणि ।

वरदान बनायौ रे तिमिले वेदना पनि ॥ ७/६ ।

यस गीतांशमा अश्वत्थामाको विशेषणका रूपमा आएका चिरञ्जीवी, शिरोमणि जस्ता पदहरू साभिप्राय छन् । वेदनालाई वरदान बनाउने क्षमता विलक्षण महापुरुषमा मात्र हुन्छ । यहाँ अष्टचिरञ्जीवी मध्येको श्रेष्ठ भएकाले त्यस किसिमको क्षमता अश्वत्थामामा छ भन्ने भाव विशेषणबाट स्पष्ट भएकाले यहाँ परिकर अलङ्कार-सौन्दर्य चमत्कृत छ । अथवा-

बच्चा च्यापेर काखीमा अबला मुक्तकेशिनी ।

दगुर्दै छिन् गुहार्दै छिन् बचाओ लौन लौन नि ॥ ५/१ ।

यहाँ सहारा खोज्दै गुहार्दै हिड्ने बच्चा च्यापेकी आमाका लागि अबला, मुक्तकेशिनी जस्ता विशेषणहरू उनको दयनीय अवस्था व्यक्त गर्न साभिप्राय रहेकाले परिकर अलङ्कार रहेको छ ।

६.२.२० स्वभावोक्ति

कुनै व्यक्ति वा वस्तुको स्वभाव वा अवस्था कथन गरिएमा स्वभावोक्ति अलङ्कार हुन्छ (भामह, १९८५ : ९/९३) । राजानक कुन्तक आदि केही आचार्यहरू यसलाई अलङ्कार स्वीकार नगरी अलङ्कार्य मान्छन्, (कुन्तक, सन् १९९८ : ४९) तर वस्तुको स्वभाव वर्णनमा पनि काव्यसौन्दर्य भल्किने हुँदा स्वभावोक्तिलाई अलङ्कार नै मान्नु पर्छ भन्ने अधिकांश आचार्यहरूको सिद्धान्त मत देखिन्छ । अश्वत्थामा गीतिनाटकमा पनि स्वभावोक्ति अलङ्कारका धेरै पद्यहरू पाइन्छन् ; जस्तै -

काँधसम्म छ लर्केको सुनकैले कपाल यो

लामा बाहू ठुला पौँजा छाती अति विशाल यो ।

सिंहजस्तो पनि देख्छु वीरजस्तो पनि अहो

डरजस्तो पनि लाग्छ भरजस्तो पनि अहो ॥ २/५ ।

प्रस्तुत गीतमा अश्वत्थामाको स्वभाव र अवस्थाको वर्णन छ । यसबाट युद्धको पीडाले विकृष्ट बनेको अश्वत्थामाको दुःखद चरित्र अभिव्यक्त हुन्छ । अथवा-

यो दुङ्गाबाट कल्चौँडे त्यो दुङ्गामाथि वस्तथ्यो

पोथीलाई पुकारेर कन्दराभिन्न पस्दथ्यो ।

पन्थी उड्डै छ त्यो आज भुदैंछन् प्वाँख भर्भरी

कालो बनविरालाले एक्कासी भुम्टिएसरि ॥ १/२ ।

यहाँ युद्धको सन्त्रासले सबै प्राणी आक्रान्त छन् भन्ने भाव व्यक्त गर्न कल्यौंडे पन्थीको अस्वाभाविक अवस्था वर्णन गरिएकाले स्वभावोक्ति अलङ्कार छ ।

७. निष्कर्ष/उपसंहार

राष्ट्रकविको उपाधिले विभूषित माधव घिमिरे नेपाली साहित्यको काव्य परम्पराका उत्कृष्ट प्रतिभा हुन् । यिनका काव्यमा विलसित काव्यतत्त्वहरूको आकर्षणले पाठकको मनलाई उल्लसित बनाउँछ, र काव्यजगतमा विचरण गर्न निमन्त्रणा गर्दछ । घिमिरेका यस्ता आकर्षक काव्यकला पौरस्त्य साहित्यशास्त्रद्वारा निर्देशित देखिन्छन् । पौरस्त्य साहित्य परम्परामा काव्यसौन्दर्य-साधनका रूपमा प्रसिद्ध रस, गुण, अलङ्कार जस्ता तत्त्वहरू यिनका काव्यमा सौन्दर्यबर्धक सामग्रीका रूपमा उपस्थित रहन्छन् । नेपालीपनमा पौरस्त्य शास्त्रीय सौन्दर्यतत्त्वहरूको सफल संयोजन घिमिरेको काव्यकौशल नै रहेको छ । पौरस्त्य शास्त्रीय सिद्धान्तअनुसार उपमादि अलङ्कार काव्यका गहना हुन् । तिनीहरूको अनायास उपस्थिति मात्र काव्यको अनुकूल भएकाले स्वीकार्य हुन्छ । यस सिद्धान्तअनुरूप नै संस्कृत कविहरू काव्यरचनालाई अलङ्कारले सजाउने गर्दछन् । नेपाली साहित्यको परिष्कृत स्वच्छन्दतावादी धाराका सशक्त प्रतिभा माधव घिमिरे पनि काव्यका गहनाको सहज उपस्थितिलाई नै मन पराउँछन् । यिनका विभिन्न कृतिहरूमध्ये अश्वत्थामा गीतिनाटक पनि पूर्वशास्त्रीय अलङ्कारको भावानुगामी उपस्थिति रहेको कृति हो । यहाँ उपमादि अलङ्कारहरूको उपस्थितिले काव्यको युद्धसिर्जित कारुणिक भावलाई दुर्बोध्य बनाएका छैनन्, बरु श्रवणीय, सुबोध्य र संवेदनशील बनाएका छन् । यहाँ गीत रचनाका क्रममा भावसँग लुटपुटिदै आएका उपमादि अलङ्कारले गीतिनाटकको उचाइ बढाएका छन् । माथि विवेचनाका क्रममा आएका शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कारका उदाहरणहरू एक पटकमात्र पढेर वा सुनेर तृप्त हुन सकिने खालका नभई पाठकको मनमा पुनः पुनः पढ्न र सुन्न अभिरुचि जगाउने प्रकृतिका छन् । यहाँ उल्लेख नभएका गीतहरू पनि उत्तिकै कर्णप्रिय र विलक्षण आनन्दप्रद छन् । नेपाली गीतिलयमा रचिएको काव्यमा पनि पौरस्त्यशास्त्रीय अङ्कारहरूको बेजोड उपस्थिति हुन सक्छ भन्ने निदर्शना प्रस्तुत गर्दै यस लेखले यहाँ विवेचित अलङ्कारपक्षीय कृतिगत वैशिष्ट्यद्वारा रसिक र भावुक पाठकहरूलाई मूल कृतिको पुनः पुनः अध्ययन, मनन र चिन्तन गर्ने प्रेरणा जगाउँनेछ भन्ने कुरामा विश्वस्त हुन सकिन्छ ।

सन्दर्भसामग्रीसूची

अधिकारी हेमाङ्गराज, (वि.सं. २०५६), *पूर्वीय समालोचना सिद्धान्त*, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।

आचार्य विश्वनाथ, (सन् १९८९), *साहित्यदर्पण*, वाराणसी : कृष्णदास अकादमी ।

आचार्य जयदेव, (सन् १९९९), *चन्द्रालोक*, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन ।

आनन्दबर्धन, (सन् २००६), *ध्वन्यालोक*, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सिरिज आफिस ।

उपाध्याय केशवप्रसाद, (वि. सं. २०६७), *साहित्य प्रकाश*, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।

एटम, नेत्र (सम्पा.) (२०६०), *राष्ट्रकवि घिमिरे : समीक्षात्मक अवलोकन*, काठमाडौं : तन्नेरी प्रकाशन ।

- कुन्तक, (सन् १९९८), *वक्रोक्तिजीवितम्*, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान ।
- धिमिरे माधव, (वि.सं. २०५३), *अश्वत्थामा*, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- थापा, हिमांसु, (वि.सं. २०५०), *साहित्य परिचय*, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- दीक्षित, कमलमणि र अरु (सम्पा.) (२०६०), *कविवर माधव धिमिरे अभिनन्दन ग्रन्थ*, काठमाडौं : कविवर श्री माधव धिमिरे राष्ट्रिय अभिनन्दन समारोह समिति ।
- भट्टराई, घटराज, (२०५४), गीतिनाटककार धिमिरे र अश्वत्थामाको शाश्वत चिन्तन, *गरिमा* वर्ष : १६, अङ्क: १, पूर्णाङ्क : १०१ साभा प्रकाशन ।
- भामह, (सन् १९८५), *काव्यालङ्कार*, पटना : राष्ट्रभाषा परिषद् ।
- शर्मा, गार्गी (२०५७), *माधव धिमिरेका गीतिनाटकमा मानवतावाद*, काठमाडौं : नेपाली साहित्य मन्दिर ।
- शर्मा, विन्दु, (२०६२), *गीतिनाट्य परम्परामा राष्ट्रकवि धिमिरे*, काठमाडौं : अक्सफोर्ड इन्टरनेसनल ।
- सापकोटा, नारायणप्रसाद, (वि.सं. २०५२), *छन्दोऽलङ्कार माला*, चितवन : नारायणप्र. सापकोटा ।
- सिग्दाल, सोमनाथ (वि.सं. २०२८) *साहित्य प्रदीप*, काठमाडौं/विराटनगर : पुस्तक संसार ।
- सुवेदी, हंसपुरे (वि.सं. २०५५), *छन्द, लोकछन्द र पद्य, प्रभा* (वर्ष: २९ पूर्णाङ्क: ८८), नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान ।